

Op weg naar een Natuur- en Landschapsnorm

bioKennis →

Op weg naar een Natuur- en Landschapsnorm

Op weg naar een Natuur- en Landschapsnorm

Eerste verkenning van de inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap

**Henk Kloen, CLM
Wouter Tolkamp, CLM**

in samenwerking met

**Anton Stortelder, Alterra
Albert Corporaal, Alterra**

Alterra-rapport 1938

Alterra, Wageningen, 2009

REFERAAT

Kloen, H, W. Tolkamp, A.H.F Stortelder, A. Corporaal, 2009. *Op weg naar een Natuur- en Landschapnorm. Eerste verkenning van de inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap.* Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1938. 36 blz.; 19 fig.; 2 tab.; 6 ref.

Om na te gaan in hoeverre biologische bedrijven nu al voldoen aan de Natuur- en landschapnorm, en welke informatie nodig is om tot nadere uitwerking van de Natuur- en landschapnorm te komen zijn 131 biologische bedrijven geanalyseerd, waarvan de gegevens een aantal jaren geleden verzameld zijn met behulp van de ANNA-systematiek.

Trefwoorden: ANNA, beheer, biologische landbouw, erf, landschap, landschapselement, landschapstype, natuur, natuurelement, Natuur- en landschapnorm, streekeigen, vruchtwisseling

ISSN 1566-7197

In Nederland vindt het meeste onderzoek voor biologische landbouw en voeding plaats in de, voornamelijk door het ministerie van LNV gefinancierde, cluster Biologische Landbouw. Aansturing hiervan gebeurt door Bioconnect, het kennisnetwerk voor de Biologische Landbouw en Voeding in Nederland (www.bioconnect.nl). Hoofduitvoerders van het onderzoek zijn de instituten van Wageningen UR en het Louis Bolk Instituut. Dit rapport is binnen deze context tot stand gekomen. De resultaten van de verschillende kennisprojecten vindt u op de website www.biokennis.nl. Voor vragen en/of opmerkingen over dit onderzoek aan biologische landbouw en voeding kunt u mailen naar: info@biokennis.nl. Heeft u suggesties voor onderzoek dan kunt u ook terecht bij de loketten van Bioconnect op www.bioconnect.nl of een mail naar info@bioconnect.nl.

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.boomblad.nl/rapportenservice.

Foto omslag: Pieter Oudeken

© 2009 Alterra

Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland

Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	9
2 Toenemende aandacht voor natuur en ontwikkeling van een natuurnorm in de biologische sector	11
2.1 Bedrijfsnatuurplannen voor de biologische landbouw	11
2.2 Ontwikkeling van ANNA	11
2.3 EKO-Natuurmonitor: de verrassende natuur van biologische bedrijven	12
2.4 Natuur- en landschapsnorm	12
3 Methodiek	15
3.1 Wat zegt de ANNA-vragenlijst over inzet en resultaat van natuurmaatregelen?	15
3.2 Representativiteit van ANNA bedrijven voor de sector	15
3.3 Indeling van de bedrijven naar landschapstypen	17
4 Resultaten en discussie	19
4.1 Inzet van biologische bedrijven voor natuur	19
4.2 Kwaliteit van natuur en landschap op biologische bedrijven	26
4.3 Conclusies over de ANNA-bedrijven	29
5 Discussie over monitoring: waarom, wat en hoe	31
5.1 Breder beeld van de inzet door monitoring	31
5.2 Wat willen we met de Natuur- en landschapsnorm?	32
5.3 Vervolgstappen	34
Literatuur	35

Samenvatting

De vakgroep biologische landbouw van LTO en Biologica willen graag inzicht krijgen in de inzet die de biologische sector levert en kan leveren (en met welke kwaliteit) ten aanzien van biodiversiteit en landschap.

Al vanaf 1995 wordt vanuit de biologische sector aandacht geschonken aan natuur en biodiversiteit op biologische bedrijven. Dit heeft onder meer geleid tot het opstellen van Bedrijfsnatuurplannen voor 12% van de biologische bedrijven, de ontwikkeling van ANNA (Agrarische Natuur Norm Analyse) en het project EKO-monitor waarin met behulp van ANNA in beeld werd gebracht welke inzet biologische bedrijven leveren voor natuur. Inmiddels heeft het idee postgevat dat de meerwaarde die de biologische landbouw op het gebied van natuur en landschap levert, benut zou moeten worden om de marktpositie van de biologische landbouw te versterken. Dit heeft geleid tot het opstellen van een Natuur- en landschapsnorm, die bestaat uit de volgende onderdelen:

1. minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen (deze oppervlakte wordt niet als cultuurgrond benut);
2. er is regelmatige vruchtwisseling op de bouwlanden, waardoor een grote gewasdiversiteit op het bedrijf ontstaat;
3. het beheer van de elementen is in handen van de boer, die het zelf uitvoert of door anderen laat uitvoeren;
4. alle beheersafval (maaisel, takken, e.d.) van de landschapselementen wordt in de bedrijfskringloop opgenomen;
5. dieren die in de landschapselementen huizen en hun jongen grootbrengen zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid;
6. op het erf krijgt 'groen' veel aandacht; minimaal 40% van het oppervlak wordt op streekeigen en aantrekkelijke wijze 'groen' ingericht en beheerd.

Dit rapport probeert de vraag te beantwoorden in hoeverre biologische bedrijven nu al voldoen aan de Natuur- en landschapsnorm, en welke informatie nodig is om tot nadere uitwerking van de Natuur- en landschapsnorm te komen. Daartoe zijn 131 biologische bedrijven geanalyseerd, waarvan de gegevens een aantal jaren geleden verzameld zijn met behulp van de ANNA-systematiek.

De belangrijkste conclusies zijn:

- Ongeveer de helft van de ANNA-bedrijven voldoet aan de meest concrete norm, namelijk 5% lijnelementen
- Vrijwel alle ANNA-deelnemers voeren actief en natuurgericht beheer uit van hun lijnelementen. Het is niet bekend of zij dit doen in alle aanwezige landschapselementen en of geoogst organisch materiaal wordt afgevoerd of in de kringloop opgenomen.
- Circa 60% van de ANNA-bedrijven is actief op het gebied van weidevogelbescherming. Het is aannemelijk dat op vele van de resterende 40%

van bedrijven geen of weinig weidevogels voorkomen. Gegevens over bijv. akkervogels ontbreken.

- Gegevens over vruchtwisseling ontbreken in ANNA; de Natuur- en landschapnorm biedt geen concrete handvatten om dit toetsen.
- Gegevens over erfinrichting zijn in ANNA vervlochten met gegevens van de rest van het bedrijf (en daardoor niet bruikbaar om de Natuur- en landschapnorm te toetsen).
- De mate van streekeigenheid (normen 1 en 6) is met de ANNA-gegevens niet te toetsen; keuze van type landschapelementen lijkt wel streekgebonden.

Hierbij moet worden opgemerkt dat de geanalyseerde bedrijven waarschijnlijk een meer dan gemiddelde interesse voor natuur hebben (deelname ANNA-project was op basis van vrijwilligheid). Bedrijven in Noord-Nederland en in de sector akkerbouw blijken wat ondervertegenwoordigd. Verder zijn de gegevens zijn 4 tot 5 jaar oud en is er geen zicht op wat daarna eventueel veranderd is op de bedrijven.

Om een completer beeld te verkrijgen worden de volgende stappen voorgesteld:

- inventarisatie van aspecten van de Natuur- en landschapnorm op ANNA bedrijven die nog niet zijn belicht (norm 2, 3, 4 en 6);
- check van veranderingen op ANNA-bedrijven sinds 2004;
- monitoring van bedrijven in andere regio's/sectoren;
- monitoring van niet-ANNA bedrijven (aselect).

Niet alleen de beperkingen van ANNA, maar ook die van de Natuur- en landschapnorm zijn met deze analyse aan het licht gekomen. Een aantal onderdelen van de norm blijkt onvoldoende toetsbaar. De vraag is of deze onderdelen van de norm concreter moeten worden uitgewerkt, of dat zij als norm moeten worden losgelaten en als intentie in een bedrijfsnatuurplan moeten worden opgenomen.

Dit hangt af van wat men precies met deze Natuur- en landschapnorm wil bereiken. Aspecten die hierbij moeten worden meegenomen zijn:

- de effectiviteit (onderscheidenheid t.o.v. andere bedrijven, levert toepassing van de norm meer natuur- en landschapswaarde op);
- de ambitie: de huidige inzet in beeld brengen, of juist de sector stimuleren tot grotere inspanning;
- de efficiency: hoeveel advies, begeleiding en monitoring wil men op deze aspecten richten.

De te maken keuzes hangen nadrukkelijk samen met het doel dat men met de Natuur- en landschapnorm wil nastreven. Hierin kunnen onderzoekers slechts adviseren; het is aan de sector zelf om keuzes te maken, hierin zoveel mogelijk samen met overheden op te trekken en zo breed draagvlak te creëren.

1 Inleiding

De vakgroep biologische landbouw van LTO en Biologica willen graag inzicht in welke inzet, en met welke kwaliteit, de biologische sector levert en kan leveren ten aanzien van biodiversiteit en landschap. Hiernaar vindt nader onderzoek plaats door Alterra in het project Meting natuur- en landschapskwaliteit op biologische landbouwbedrijven.

In het kader van dit project geeft CLM in dit rapport antwoord op de vraag in hoeverre biologische bedrijven nu al voldoen aan de Natuur- en landschapsnorm, en aan welke informatie behoefte is om tot nadere uitwerking van de Natuur- en landschapsnorm te komen.

Hoofdstuk 2 geeft een kort overzicht hoe de Natuur- en landschapsnorm in de biologische sector vorm heeft gekregen. In hoofdstuk 3 wordt de methode van verwerking van gegevens over inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap toegelicht. In hoofdstuk 4 worden de resultaten besproken, en op basis hiervan volgt in hoofdstuk 5 een bredere discussie over hoe verder te gaan met de monitoring.

2 Toenemende aandacht voor natuur en ontwikkeling van een natuurnorm in de biologische sector

2.1 Bedrijfsnatuurplannen voor de biologische landbouw

In de periode 1995-2002 heeft de biologische sector flinke aandacht aan natuur op biologische bedrijven gegeven. In het project “Het Agrarische natuurplan” zijn in 1995 en 1996 27 bedrijfsnatuurplannen opgesteld. In dit project is de systematiek hiervoor nader uitgewerkt, hebben adviseurs deze methode leren toepassen en is de biologische sector hiermee bekend gemaakt. Als vervolg hierop is het project “Agrarische natuur in de praktijk” tussen 1998 en 2002 uitgevoerd, door Biologica, DLV en Daphnia. In dit kader zijn voor 100 biologische bedrijven bedrijfsnatuurplannen opgesteld, in nauw overleg met de betrokken agrariërs.

In deze bedrijfsnatuurplannen staat voor ieder bedrijf beschreven welke elementen met natuurwaarde aanwezig zijn, welke mogelijkheden er zijn om, passend in de omgeving en passend bij het bedrijf, meer elementen aan te leggen of het beheer ervan te verbeteren, en een ‘shortlist’ van maatregelen die de agrariër van plan is op korte termijn uit te voeren. In hoeverre de agrariër deze plannen ook ten uitvoer heeft gebracht, is niet in beeld gebracht. Tijdgebrek van de agrariër en beperkingen in subsidiemogelijkheden hebben de uitvoering waarschijnlijk belemmerd. Over de effecten van de bedrijfsnatuurplannen en uitgevoerde maatregelen op natuur en landschap is geen informatie beschikbaar.

2.2 Ontwikkeling van ANNA

In de eindfase van het project “Agrarische natuur in de praktijk” is door CLM het instrument ANNA ontwikkeld: de Agrarische Natuur Norm Analyse.

ANNA is een vragenlijst over welke natuur- en landschapselementen op het bedrijf aanwezig zijn, in welke oppervlaktes, welk beheer wordt uitgevoerd en, voor sloten en houtige elementen, in welke mate meerdere vegetatielagen aanwezig zijn. Ook zijn enkele vragen opgenomen over de persoonlijke betrokkenheid en kennisverwerving door de agrariër. In 2004/2005 zijn tevens enkele vragen over aanwezige natuurwaarden opgenomen.

De natuurresultaten in ANNA worden uitgedrukt in een puntenscore. Dit is een maat voor de variatie aan natuurelementen en de kwaliteit (uitvoering van beheer). Daarnaast zijn ook gegevens over oppervlakte van de verschillende natuurelementen (lijnen, percelen met natuurwaarde) verzameld, zodat de inzet ook uit te drukken is in % van het bedrijfsoppervlakte met natuur. ANNA geeft dus vooral de inzet van de agrariër voor natuur weer, en in beperkte mate de kwaliteit (veel of weinig variatie in elementen, goed of slecht onderhouden).

ANNA is primair opgezet als instrument voor de agrariër: het levert hem inzicht in de natuur- en landschapswaarden op zijn bedrijf. Tegelijkertijd wordt zijn kennis over natuur- en landschapsmaatregelen uitgebreid, en geeft ANNA aan waar kansen voor meer natuurbeheer op het bedrijf liggen. ANNA is in de vorm van een brochure uitgebracht, waarin naast de vragenlijst ook voorbeelden van bedrijven met natuur staan omschreven, en per natuurelement tips voor aanleg en beheer zijn te vinden. Daarnaast is ANNA als interactieve vragenlijst op internet beschikbaar gemaakt. De agrariër kan online zijn gegevens invoeren, zijn ANNA score laten berekenen, en eenvoudig doorklikken naar tips over natuurelementen die hem interesseren. ANNA is nu niet meer online beschikbaar en is qua internettechnieken inmiddels sterk verouderd.

2.3 EKO-Natuurmonitor: de verrassende natuur van biologische bedrijven

In een nieuw project “EKO-Natuurmonitor” hebben Biologica en CLM met behulp van ANNA in beeld gebracht welke inzet voor natuur biologische bedrijven leveren. Het doel was tweeledig: deelnemende bedrijven stimuleren meer aan natuur te doen, en uitdragen naar breder publiek dat de biologische sector actief bijdraagt aan natuur.

In dit kader hebben in 2004 en 2005 ca. 150 biologische boeren hun natuurinspanningen in beeld hebben gebracht met behulp van ANNA. De deelnemers zijn geworven door een beroep te doen op hun interesse voor natuur. Deelnemers kregen de keuze om ANNA via internet, dan wel als papieren vragenlijst in te vullen. In het eerste jaar is tevens een prijs uitgelooft voor het deelnemende bedrijf dat de meeste inzet voor natuur had. In het tweede jaar zijn extra bedrijven geworven in de provincies Gelderland, Noord-Brabant, Zuid-Holland en Utrecht om in deze provincies fietsroutes langs biologische bedrijven te leggen. In beide jaren is een brochure voor breed publiek (consumenten van biologische producten) gemaakt. Bedrijven die publieksactiviteiten zoals verkoop aan huis of recreatievoorzieningen hebben, konden ook vermeld worden in de brochure.

Een groot deel van de bedrijven die eerder een bedrijfsnatuurplan hebben opgesteld, heeft ook weer aan ANNA heeft deelgenomen.

2.4 Natuur- en landschapnorm

Op grond van diverse overleggen met agrariërs, adviseurs en organisaties in de biologische landbouw is een voorstel geformuleerd voor een norm inzake natuur en landschap. Aanvankelijk gingen de gedachten sterk uit naar de met de landbouw sterk verbonden biodiversiteit op het platteland. Steeds meer is het accent verlegd naar het landschap als geheel van afzonderlijke landschapselementen die dienen als leefgebied voor planten en dieren. Het landschap is veel meer de context en de drager van de biodiversiteit. Daarom wordt gepleit voor een zo eenvoudig mogelijk systeem (als het om uitvoering en controle gaat), met duidelijke kaders voor de individuele invulling,

dat het streekeigen karakter versterkt en een minimale omvang heeft, dat qua resultaat goed communiceerbaar is en past bij de gangbare beleidshistorie van de overheid.

De hierna voorgestelde Natuur- en landschapnorm kan worden toegepast op de gronden van biologische boeren (akkerbouwers en veehouders), niet zijnde tuinders of boomkwekers, en ze zijn aanvullend op de SKAL-voorwaarden, waarbij gebruik van kunstmest en synthetische gewasbestrijdingsmiddelen uitgesloten worden.

De voorgestelde norm bestaat uit de volgende onderdelen:

1. minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als cultuurgrond benut wordt;
2. er is regelmatige vruchtwisseling op de bouwlanden, waardoor er een grote gewasdiversiteit op het bedrijf ontstaat;
3. het beheer van de elementen is in handen van de boer, die dit zelf uitvoert of door anderen laat uitvoeren;
4. alle beheersafval (maaisel, takken e.d.) van de landschapselementen wordt in de bedrijfskringloop opgenomen;
5. alle dieren die in de landschapselementen huizen en hun jongen grootbrengen zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid;
6. op het erf krijgt 'groen' veel aandacht door er minimaal 40% van het oppervlak aan te besteden, zodat het op een streekeigen en aantrekkelijke wijze ingericht en beheerd wordt.

Ten aanzien van de ligging van de landschapselementen geldt de stelregel dat zij aansluiten bij bestaande ruimtelijke patronen en steeds lijnvormig van karakter zijn, de cultuurhistorie van het bedrijf versterken en bijdragen aan de variatie in landschapselementen (naast opgaand ook ruimte voor ruig en kort). Details over invulling van deze normen worden in hoofdstuk 4 nader toegelicht.

3 Methodiek

In dit hoofdstuk wordt met gegevens uit het project EKO-natuurmonitor, verzameld via het instrument ANNA, nader in beeld gebracht in hoeverre biologische bedrijven nu al voldoen aan de Natuur- en landschapnorm. Aangegeven wordt hoe de gegevens zijn verwerkt, en in hoeverre deze resultaten als representatief voor de biologische sector kunnen worden beschouwd.

3.1 Wat zegt de ANNA-vragenlijst over inzet en resultaat van natuurmaatregelen?

Strikt genomen is ANNA een vragenlijst die door boeren zelf wordt ingevuld. Er is geen expliciete controle uitgevoerd op de correctheid van gegevens. Wel is een deel van de bedrijven bezocht voor nadere informatie ten behoeve van de natuurprijs of impressies voor de brochure. De indruk daarbij was dat de bedrijven de ANNA-vragen eerlijk en serieus hebben ingevuld. Wel vonden sommige deelnemers het onderscheid tussen verschillende elementen moeilijk: natte slootdelen versus taluds met graskruiden; struweel of bosje of houtsingel.

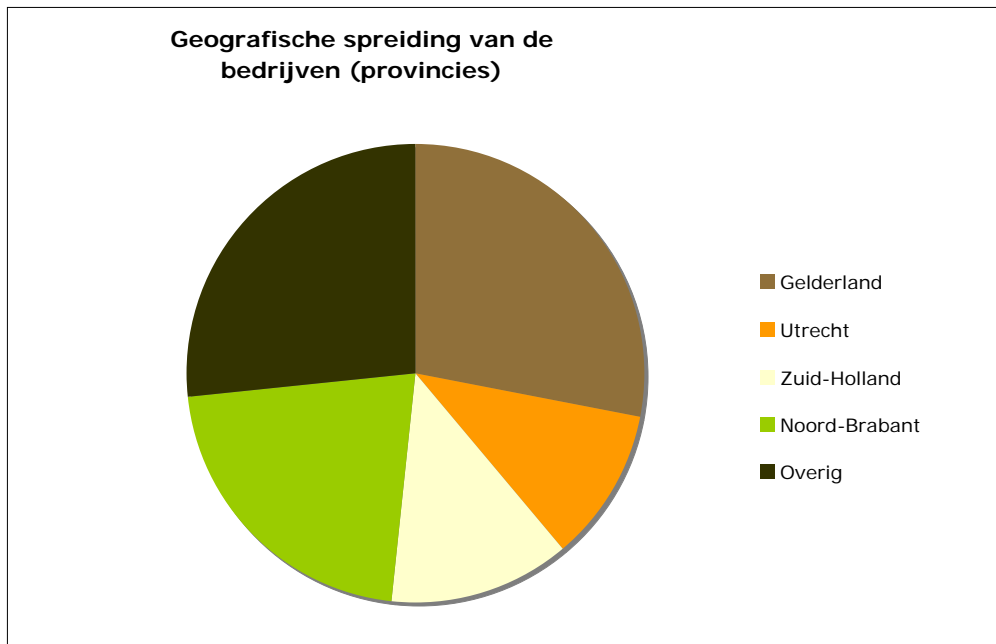
Er zijn ook vragen gesteld over de aanwezigheid van een tiental dieren- en plantensoorten op het bedrijf, en eventuele bijzonderheden die de agrariër zelf wist aan te vullen. De indruk was dat veel agrariërs de genoemde soorten wel kenden en wisten of ze op hun bedrijf voorkwamen, op basis van eigen waarnemingen maar ook wel op basis van inventarisatie door vrijwilligers of soms professionele instanties.

3.2 Representativiteit van ANNA bedrijven voor de sector

In 2004 en 2005 zijn gegevens van 159 bedrijven verzameld. Dat is bijna 12% van de ca. 1370 biologische bedrijven die er in 2005 waren. Zeer kleine bedrijven van 1-2 hectare zijn bij de verwerking uit de selectie gehaald, alsmede een aantal bedrijven waarvan de ingevulde gegevens teveel hiaten vertoonden. Van 131 bedrijven zijn de gegevens verwerkt.

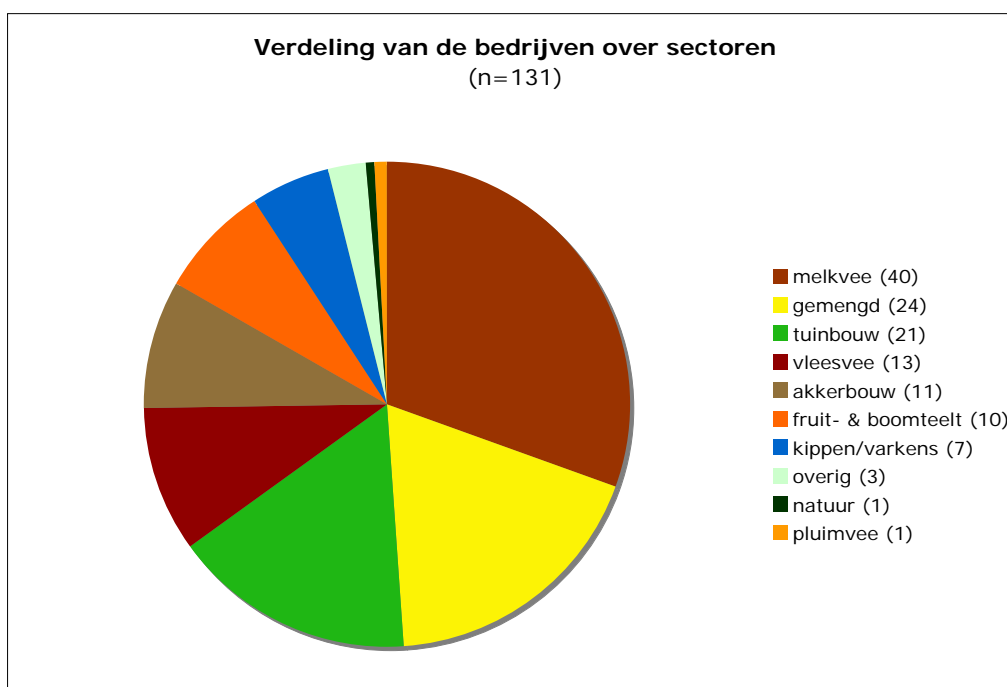
Het gros van de bedrijven ligt in de vier provincies die het project mede financierden (zie figuur 3.1). Dit gebied vormt een brede doorsnede van oost naar west Nederland. Noordelijk Nederland is wel wat ondervertegenwoordigd.

Figuur 3.1 Geografische spreiding van de bedrijven per provincie

De groep toont grote variatie in grootte van bedrijven en sectoren/bedrijfstakken. De breedte aan sectoren is weergegeven in figuur 3.2. Melkvee- en gemengde bedrijven vormen ongeveer de helft van de groep. De groep van akkerbouwbedrijven is wat ondervetegenwoordigd. Verder moet worden opgemerkt dat veel bedrijven zich moeilijk laten indelen in sectoren: veel bedrijven hebben meer dan een bedrijfstak, die soms klein en soms groot is.

Figuur 3.2 Verdeling van de bedrijven over sectoren

De groep ANNA-bedrijven geeft dus een beeld van de inzet van een grote groep biologische bedrijven (ca. 10% van het totaal aantal biologische bedrijven) die al interesse hebben voor natuur. Mogelijk zijn ze uit zichzelf meer dan gemiddeld gemotiveerd voor natuur en landschap, en zijn ze door bijv. eerdere deelname aan het opstellen van bedrijfsnatuurplannen verder gemotiveerd. Tot slot is het denkbaar dat in gebieden met meer dan gemiddelde mogelijkheden voor vergoedingen voor natuur- of landschapsbeheer meer bedrijven hebben deelgenomen. Dit zal echter vooral van invloed zijn op beheersovereenkomsten voor percelen (weidevogelbeheer, botanisch beheer). Gegevens van deze ‘selectieve steekproef’ geven daarmee een ‘realistische potentie’ van de inzet van de biologische sector voor natuurproductie aan.

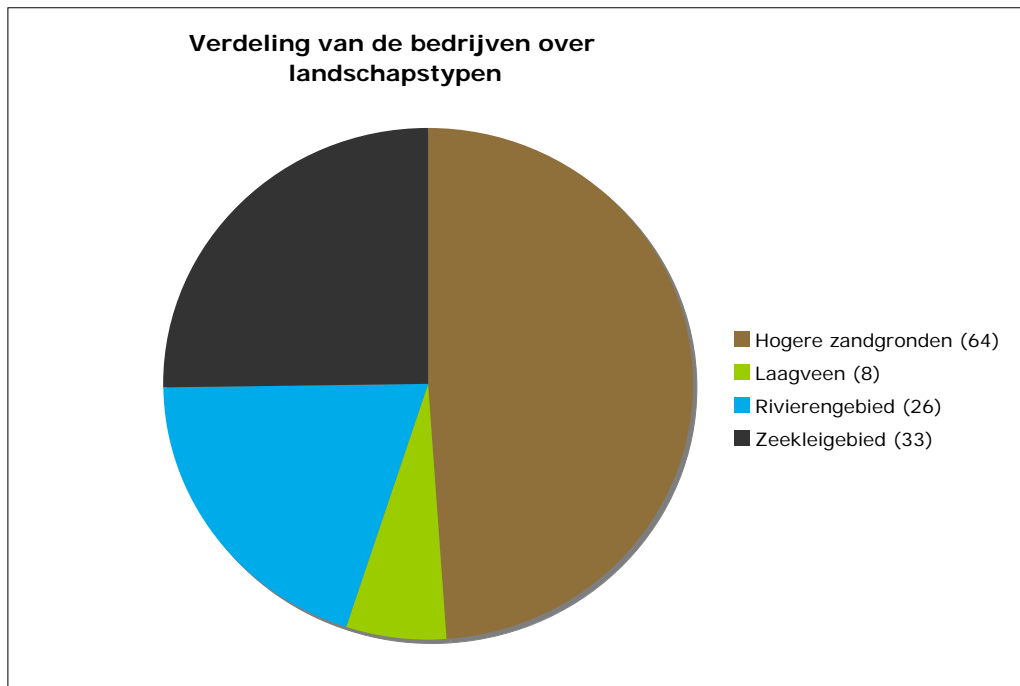
Het is aannemelijk dat deelnemende bedrijven als gevolg van het project extra gemotiveerd zijn voor natuurbeheer: met deelname is de interesse gewekt, informatie via ANNA gegeven, en CLM heeft bedrijven begeleid bij problemen met het invullen van de vragenlijst. Ook is een flink deel van de bedrijven bezocht om nadere informatie in te winnen ten behoeve van de natuurprijs of fietsroutes. In het tweede jaar zijn ook ca. 30 ‘mini-adviezen’, veelal telefonisch, gegeven.

Eventuele extra motivatie of uitvoering van maatregelen die deze activiteiten hebben opgeleverd zijn niet zichtbaar in de ANNA-scores, omdat ze na invulling van ANNA plaatsvonden, en dit niet nader is gemonitord.

Ook zal een flink aantal van de deelnemende bedrijven in een eerder stadium een bedrijfsnatuurplan hebben gemaakt. De antwoorden in ANNA geven echter geen specifieke informatie welke maatregelen als gevolg van het bedrijfsnatuurplan zijn genomen.

3.3 Indeling van de bedrijven naar landschapstypen

Van de acht landschapstypen zijn er vier waarin meerdere landbouwbedrijven voorkomen. Dit zijn hogere zandgronden, laagveen, rivierengebied en zeekleigebied. De verdeling van de bedrijven over deze landschapstypen is niet evenredig met het aandeel van deze landschapstypen in het agrarisch grondgebruik. Het is dan ook niet zinnig om een totaal, of gemiddelde, van de vier landschapstypen weer te geven. De vier landschapstypen kunnen wel naast elkaar worden gezet, met de kanttekening dat het beeld van het laagveengebied op een klein aantal bedrijven is gebaseerd.

Figuur 3.3 Verdeling van de bedrijven over landschapstypen

4 Resultaten en discussie

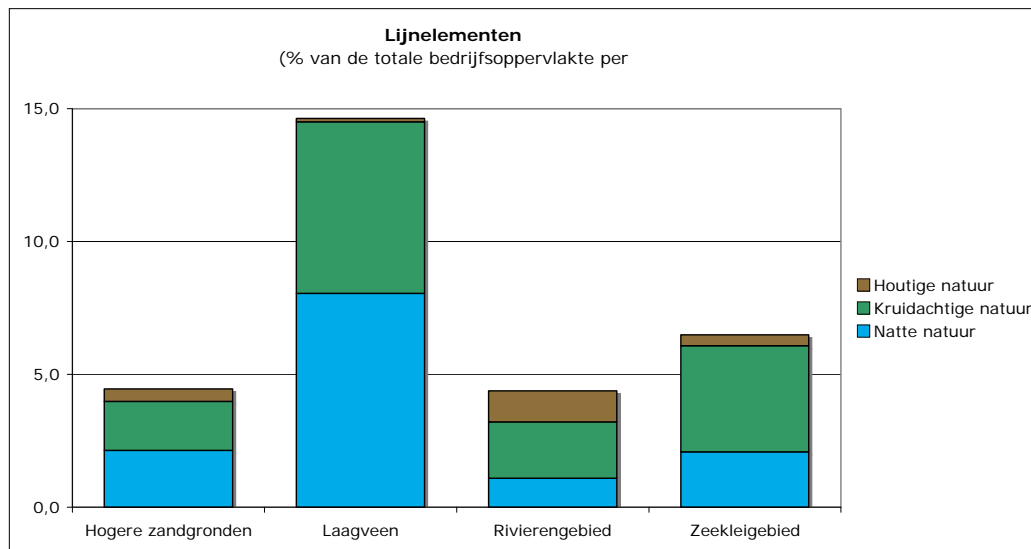
In dit hoofdstuk worden de ANNA-gegevens gespiegeld aan de zes onderdelen van de voorgestelde Natuur- en landschapnorm. Ook wordt aangegeven in hoeverre ANNA inzicht levert in de kwaliteit van natuur en landschap op de bedrijven.

4.1 Inzet van biologische bedrijven voor natuur

1. minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen; deze oppervlakte wordt dus niet benut als cultuurgrond

Uit figuur 4.1 en tabel 4.1 blijkt dat er grote verschillen zijn tussen de landschappen. In laagveengebieden ligt het gemiddelde op bijna 15%; bij de andere landschappen ligt het rond de 5%. De scores per bedrijf zullen binnen elk landschapstype ook variëren, dus voor deze landschappen zal ruwweg de helft van de bedrijven de norm wel halen en de andere helft net niet.

Bij alle bedrijven bestaat de meeste natuur uit ‘natte’ (vooral watervoerende sloten, poelen) en ‘kruidachtige’ natuur (vooral slootkanten, natuurlijke perceelsranden). Het aandeel houtige elementen is veel lager. Ook dit verschilt sterk per landschapstype. Bijna ieder bedrijf heeft een beetje houtige natuur op het erf, ook in het laagveenlandschap. Waarschijnlijk is de houtige natuur op het zeekleilandschap ook vrijwel beperkt tot het erf, terwijl dit op hogere zandgronden en in het rivierengebied ook deels elders op het bedrijf ligt.

Figuur 4.1 Percentage lijnelementen

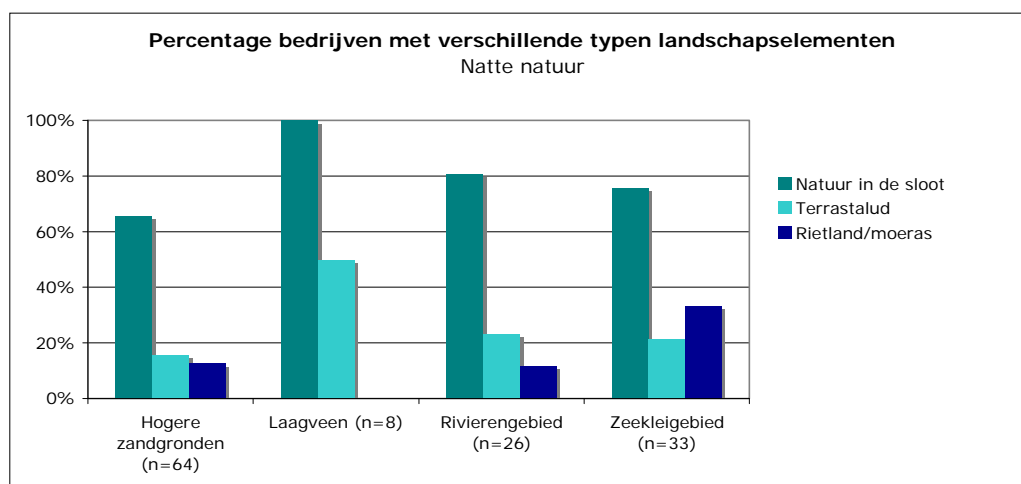
Tabel 4.1 Percentage bedrijven per landschapstype met meer dan 5% lijn- en vlakelementen

% bedrijven met	>5% lijnelementen	>5% vlakelementen
Hogere zandgronden	38	36
Laagveen	88	75
Rivierengebied	46	27
Zeekleigebied	52	52

Informatie in hoeverre deze elementen streekeigen zijn of niet, lang aanwezig of recent aangelegd ontbreekt.

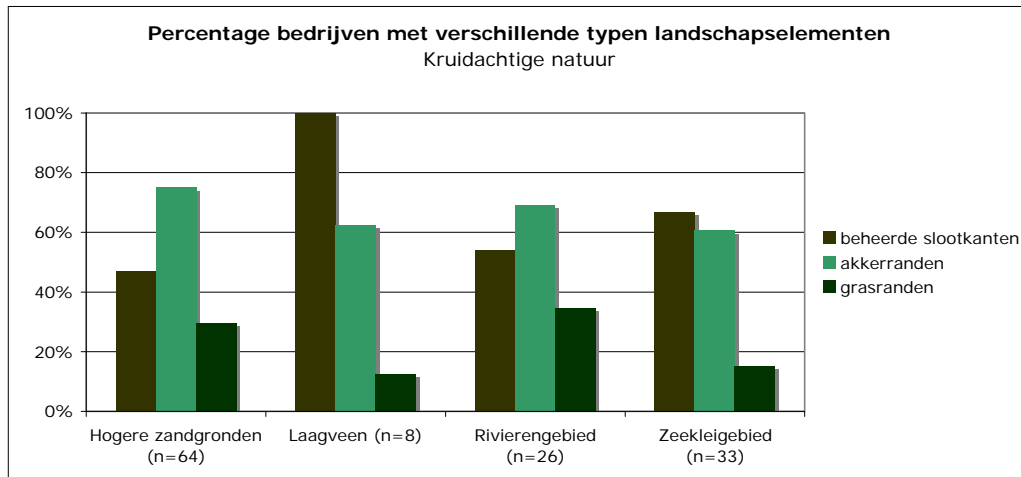
In de figuren 4.2-4.4 is nader uitgewerkt welke landschapselementen vooral aanwezig zijn. Verschillen tussen de landschapstypen geven een indicatie dat streekkenmerken van invloed zijn.

In alle landschappen heeft de meerderheid van bedrijven natte natuur in de vorm van sloten, oplopend tot 100% van de bedrijven in laagveenlandschap. Een minderheid heeft als extra elementen een terrastalud, rietland of moeras.

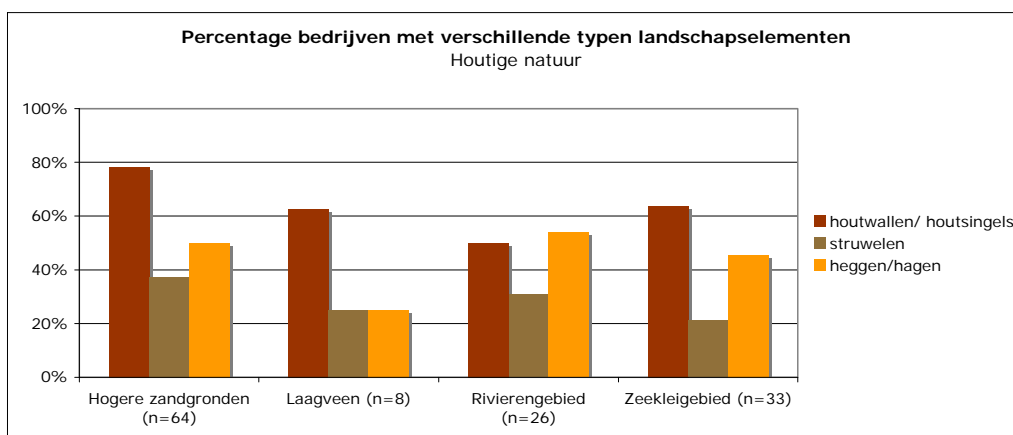
Figuur 4.2 Percentage bedrijven met landschapselementen 'natte natuur'

Natuurelementen met kruidenbegroeiing zijn vooral slootkanten en akkerranden. Op hogere zandgronden en in rivierengebied komen akkerranden meer voor; in laagveen en zeekleilandschappen zijn slootkanten belangrijker. Een geringer aantal bedrijven heeft daarnaast nog kruidenrijke randen langs grasland.

Figuur 4.3 Percentage bedrijven met landschapselementen 'kruidachtige natuur'

Van de houtige elementen zijn houtwallen en houtsingels de meest voorkomende, gevolgd door (lagere) hagen en heggen. Hagen en heggen komen iets meer voor in het rivierenlandschap, en minder in laagveenlandschap.

Figuur 4.4 Percentage bedrijven met landschapselementen 'houtige natuur'

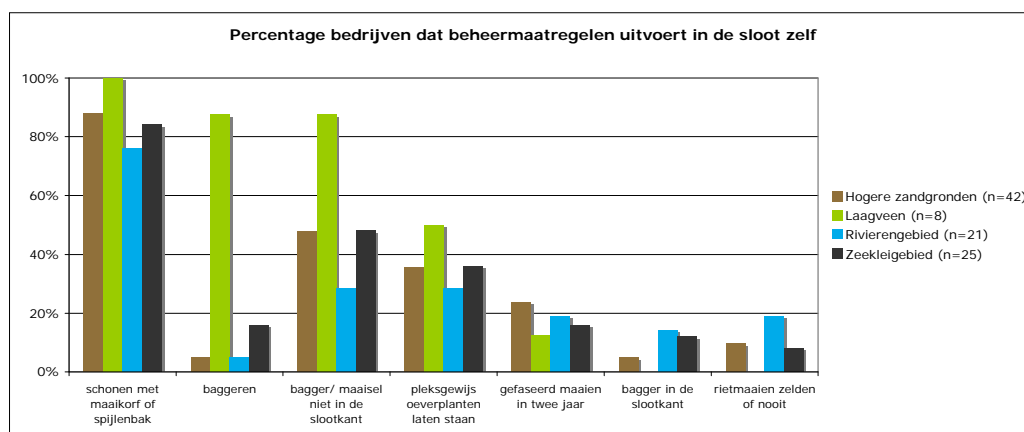
2. Regelmatige vruchtwisseling (ruimtelijk en in de tijd) op gronden die zich daarvoor lenen, wat leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf

In hoeverre de bedrijven een regelmatige vruchtwisseling hebben, blijkt niet uit de ANNA-gegevens. De biologische landbouw streeft een ruime vruchtwisseling na, en brengt dit ook wel in praktijk. Akkerbouwbedrijven hebben vaak een zesjarige vruchtwisseling, waarin dan soms een weinig kwetsbaar gewas twee keer voorkomt. Uit CBS-gegevens blijkt dat biologische akkerbouwbedrijven een veel grotere variatie aan gewassen hebben dan gangbare akkerbouwbedrijven. Grote variatie aan gewassen maakt een ruimere vruchtwisseling mogelijk.

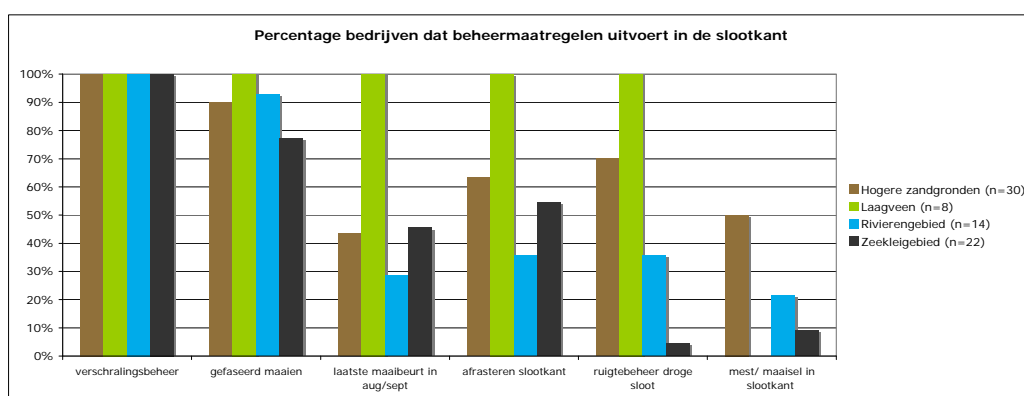
3. De boer beheert deze landschapselementen door het uitvoeren of laten uitvoeren van periodiek onderhoud

In ANNA wordt via meerkeuzevragen in beeld gebracht welke vormen van beheer plaatsvinden, indien het betreffende element aanwezig is. Voor de belangrijkste lijnelementen worden de resultaten gepresenteerd in figuren 4.5-4.9. De resultaten laten alleen zien welk deel van bedrijven een bepaalde maatregel toepast. Het is niet bekend over welk deel van de elementen een maatregel wordt toegepast.

Uit figuur 4.5 blijkt in hoeverre natte sloten actief worden beheerd. Slootschonen doet bijna ieder bedrijf. Hoewel nadrukkelijk gevraagd is naar natuurvriendelijk slootschonen (1x per jaar of minder, met spijlenbalk of maaikorf), bestaat de kans dat deelnemers aan ANNA hier ook “ja” hebben geantwoord bij andere vormen van slootschonen. Een aanzienlijk aantal bedrijven neemt daarnaast extra maatregelen. Baggeren doen de meeste bedrijven in het laagveengebied, hetgeen juist hier de natuurwaarde van sloten kan vergroten. Op bepaalde plaatsen niet maaien of gefaseerd maaien past een minderheid van bedrijven toe. Bagger op de slootkant zetten of riet nooit maaien zijn negatieve maatregelen, die in rivieren en zeekleilandschap toch wel regelmatig voorkomen.

Figuur 4.5 Percentage bedrijven met beheermaatregelen in de sloot

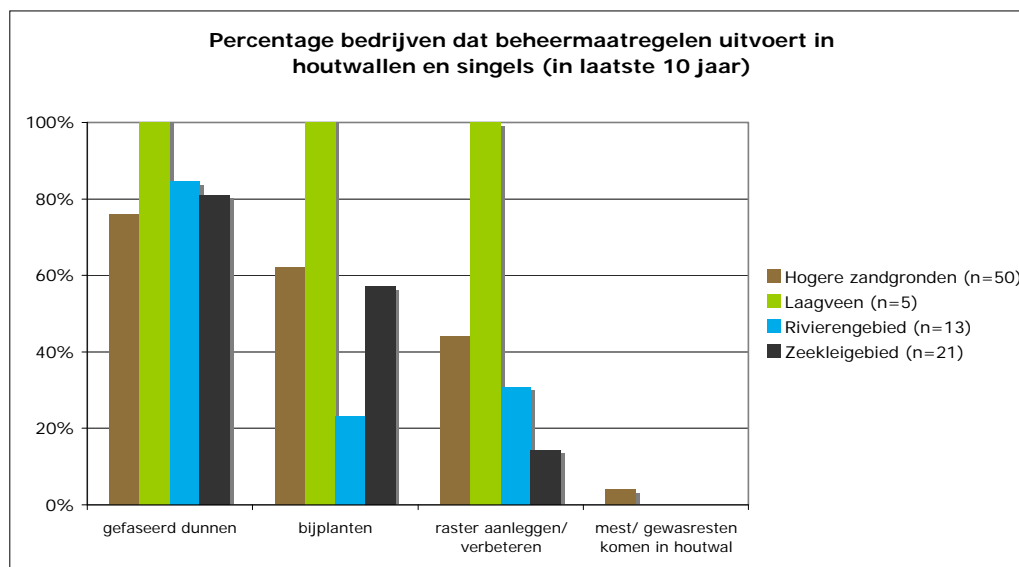

Figuur 4.6 Percentage bedrijven met beheermaatregelen in de slootkant

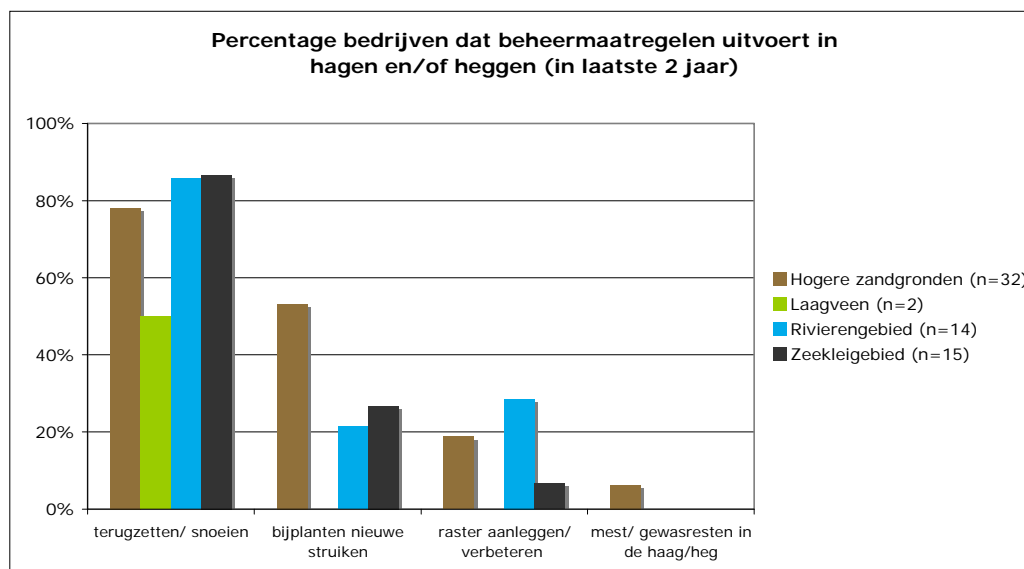
Alle bedrijven voeren – op zijn minst op een deel van het bedrijf - één, en meestal meerdere natuurgerichte beheersmaatregelen in slootkanten uit (figuur 4.6). Actief

beheer is over het algemeen ook noodzakelijk voor de waterafvoerfunctie. Dit biedt kansen voor natuurgericht beheer (er moet worden gemaaid, en soms ook afgevoerd), maar soms ook bedreigingen (teveel begroeiing weghalen of te frequent maaien). In hoeverre het beheer werkelijk natuurgericht is, blijkt niet uit de globale inventarisatie van ANNA.

Uit figuren 4.7-4.9 blijkt dat ook houtige elementen actief beheerd worden. Ook hier geldt dat moeilijk uit de resultaten is af te leiden in hoeverre het beheer werkelijk natuurgericht is, dan wel of al het gewenste beheer wordt uitgevoerd.

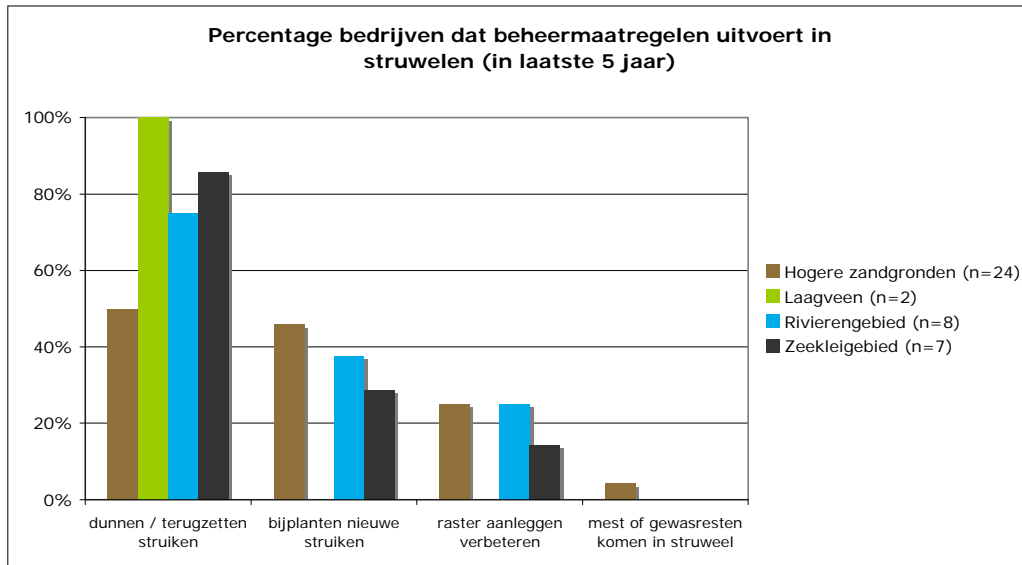

Figuur 4.7 Percentage bedrijven met beheermaatregelen in houtwallen en singels

Figuur 4.8 Percentage bedrijven met beheermaatregelen in hagen en/of heggen

Figuur 4.9 Percentage bedrijven met beheermaatregelen in struwelen

4. Maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf;

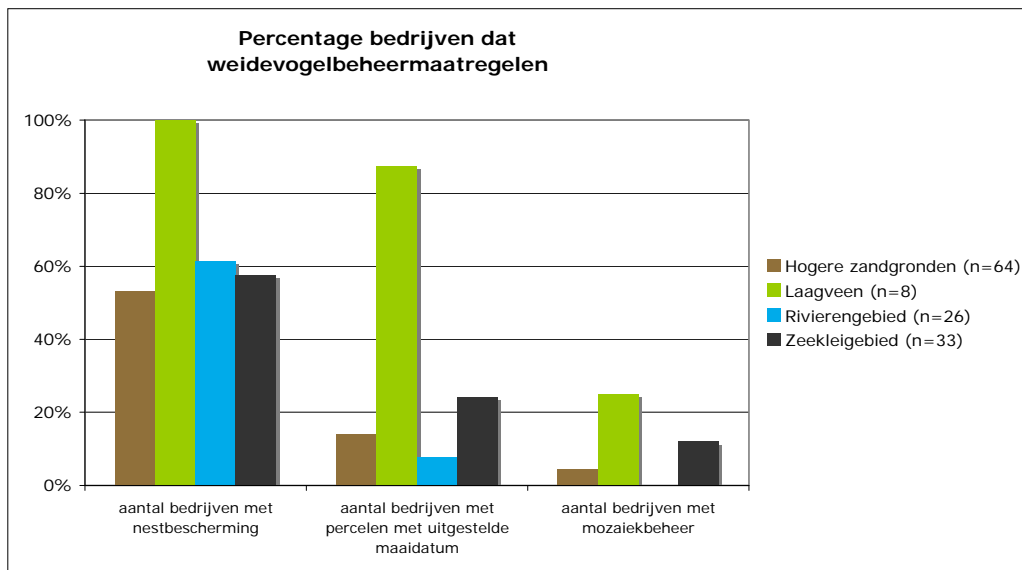
Op de vraag of slootkanten worden verschaald door maaien en afvoeren antwoorden alle bedrijven bevestigend (zie figuren 4.5 en 4.6). De indruk bij veldbezoeken is echter dat niet ieder bedrijf even snel en consequent het maaisel afvoert. Als het wordt afgevoerd uit de slootkant, is onbekend hoe het wordt verwerkt. Het is aannemelijk dat het binnen het bedrijf blijft, bijv. door het in de mest te mengen, te composteren of direct op het land te werken. Wellicht behoeft de methode van verwerken extra aandacht (voorkomen van verlies in natuurelementen, verbeteren van benutting van nutriënten in de percelen).

In houtige elementen (figuren 4.7-4.9) vindt veelvuldig onderhoud plaats (snoeien e.d.), maar er is niet gevraagd naar wat er met het maaisel wordt gedaan. Onze indruk is dat groter houtblokken vaak worden benut als kachelhout, en kleiner hout in de elementen achterblijft. Dit hoeft niet altijd nadelig te zijn voor de natuurwaarde, maar meer aandacht voor afvoer en gebruik buiten de houtige elementen is wel wenselijk.

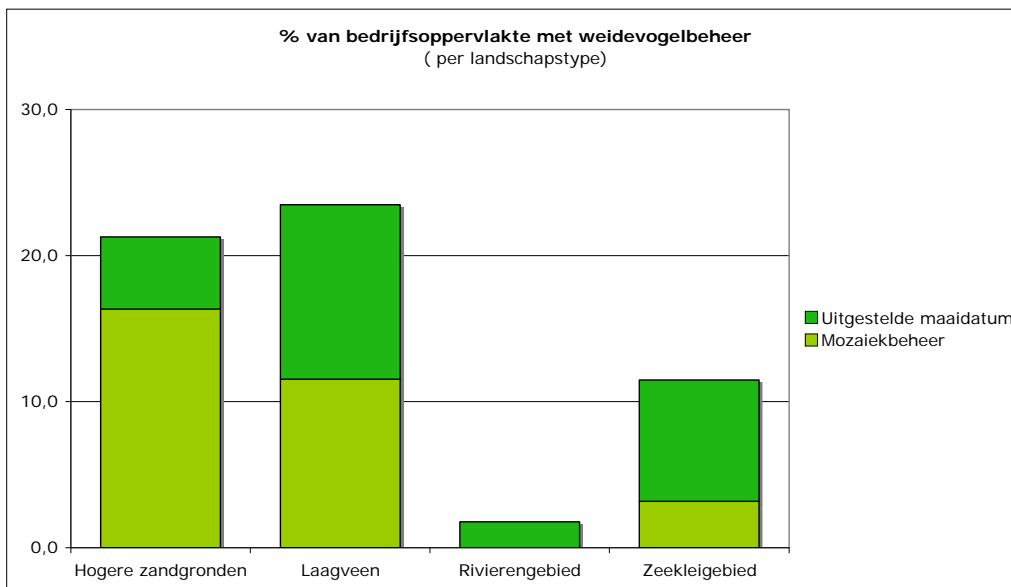
5. In de broedtijd wordt aan weidevogels gelegenheid geboden om hun jongen groot te brengen; dit betekent dat grasland waarin gebreed wordt in de regel later wordt gemaaid

Uit figuur 4.10 blijkt dat ca. 60% van de bedrijven zich bezighoudt met weidevogelbeheer. Naast nestbescherming, dat in het kader van de Flora- en Faunawet recent min of meer verplicht is geworden, passen veel bedrijven mozaïekbeheer of uitgestelde maaidatum toe, soms op een aanzienlijk deel van het bedrijf (figuur 4.11). Niet op alle bedrijven zijn weidevogels aanwezig; daarom

vermoeden we dat voor veel van de bedrijven die hebben aangegeven niet aan weidevogelbeheer te doen dit ook niet relevant is.

Figuur 4.10 Percentage bedrijven met weidevogelbeheermaatregelen

Figuur 4.11 Percentage bedrijfsoppervlakte per landschapstype met weidevogelbeheer

6. Het groen op het erf krijgt extra aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt op streekeigen wijze aantrekkelijk ingericht

Dit onderdeel is niet goed te toetsen met ANNA, omdat geen onderscheid is gemaakt tussen natuurelementen op en buiten het erf. Ook is de erfoppervlakte onbekend.

Een flink aandeel houten elementen zal op het erf gesitueerd zijn, met name in laagveen- en zeekleilandschap. Daarnaast geeft een aantal vragen kwalitatieve informatie over de aanwezigheid van natuurelementen op het erf, zoals hoogstamfruitbomen, nestkasten, takkenhopen.

4.2 Kwaliteit van natuur en landschap op biologische bedrijven

ANNA geeft in beperkte mate een beeld van de effecten van natuurmaatregelen, en wel op de volgende manieren:

- ANNA-scores als maat voor variatie in elementen en actief beheer (kwalitatief beeld van verscheidenheid aan elementen - water/ hout/kruiden);
- kwalitatief beeld van de verscheidenheid aan vegetatiestructuur in slootkanten en houtige elementen;
- voor een tiental soorten dieren en planten is agrariërs gevraagd of zij weten of deze voorkomen op het bedrijf.

De eerste twee aspecten worden nader toegelicht aan de hand van tabel 4.2 en figuren 4.12-4.16.

Tabel 4.2 Spreiding ANNA-scores natuur per landschapstype

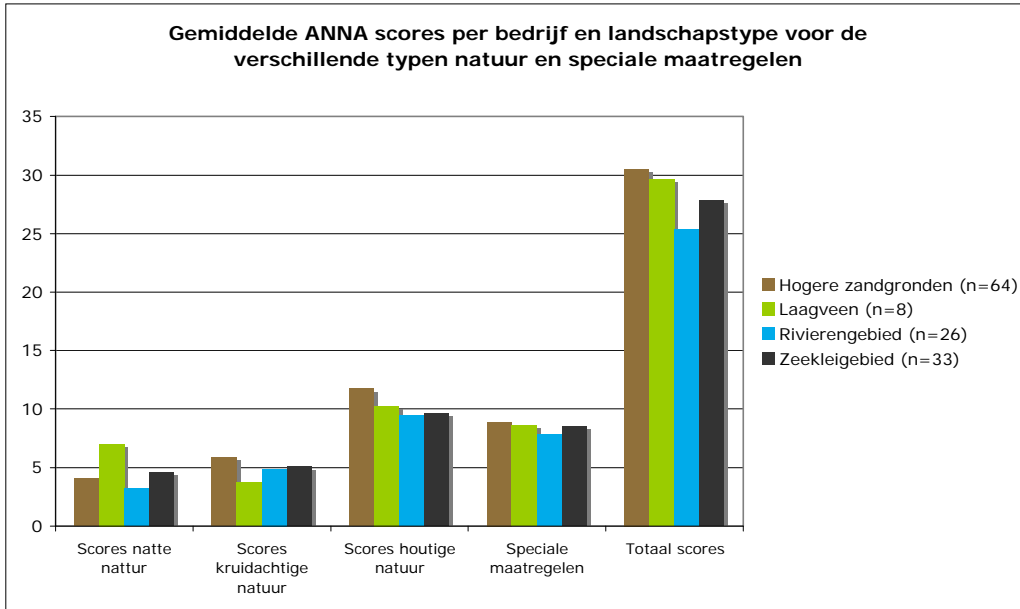
Spreiding ANNA-scores	Scores natte natuur	Scores kruidachtige natuur	Scores houtige natuur	Speciale maatregelen	Totaal scores
Hogere zandgronden	0 - 15	-1 - 16	0 - 31	2 - 18	7 - 73
Laagveen	5 - 11	1 - 6	3 - 17	4 - 12	18 - 44
Riviereengebied	0 - 9	1 - 13	0 - 25	3 - 17	5 - 52
Zeekleigebied	0 - 12	-1 - 10	0 - 28	0 - 15	3 - 51

De totale ANNA-score is een maat voor de verscheidenheid aan natuurelementen en aan beheersmaatregelen die op het bedrijf worden uitgevoerd. De verschillen in gemiddelde scores per landschapstype zijn relatief klein; de variatie tussen individuele bedrijven is echter zeer groot.

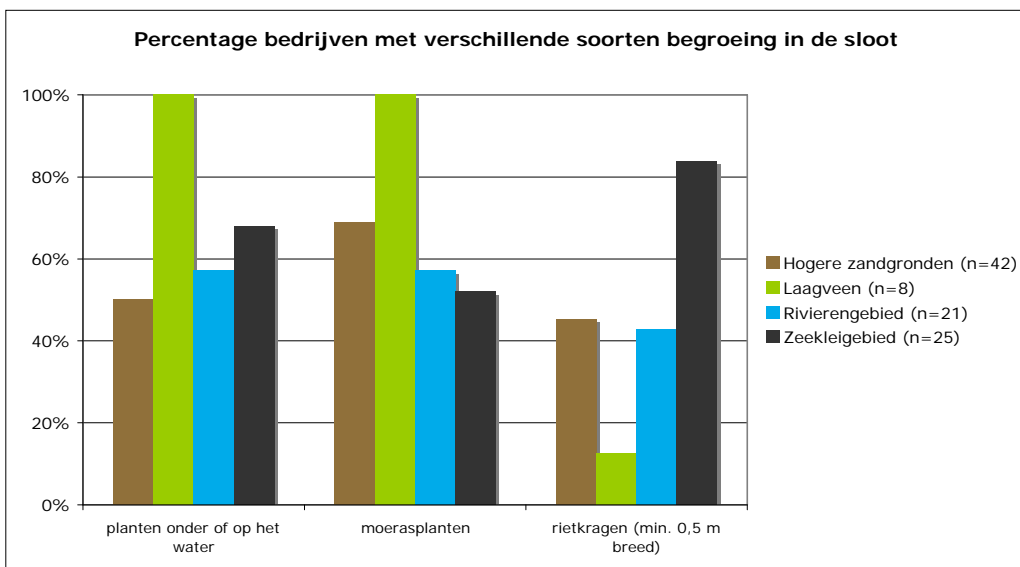
Deze variatie is groter wanneer puur naar het percentage oppervlakte van lijnelementen wordt gekeken. Ook de variatie in begroeiingstypen binnen een houtwal, resp. heg of struweel verschilt sterk tussen bedrijven (figuren 4.14-4.16). Uiteraard heeft ieder bedrijf in elk geval één type begroeiing binnen een landschapselement, maar een tweede of derde laag (zoals struiklaag naast boomlaag, gras en kruiden naast struiken) heeft een veel geringer aantal bedrijven. Als meerdere begroeiingstypen naast elkaar voorkomen, neemt de natuurwaarde toe. Met extra maatregelen is hier op dezelfde grond, tegen wellicht lage kosten, zo'n gevarieerde begroeiing te creëren.

De landschapstypen blijken volgens ANNA te verschillen in de kwaliteit van natuur (figuur 4.12). Bedrijven op hogere zandgronden halen gemiddeld de hoogste score,

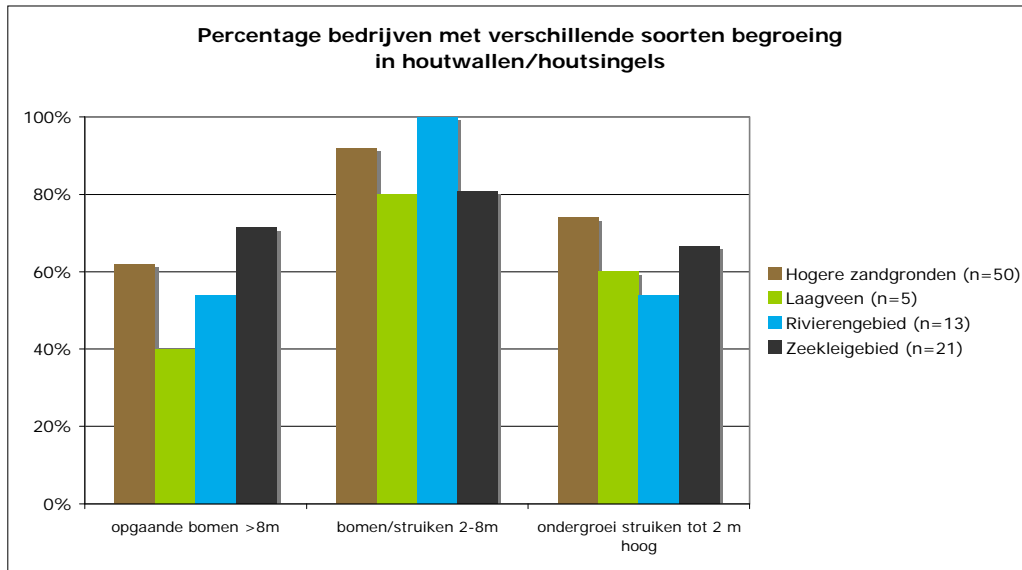
ze worden echter bijna geëvenaard door bedrijven in het laagveengebied. Bedrijven in het rivierengebied scoren relatief het laagst. Laagveengebieden scoren hoger met natte natuur, zowel in de ANNA-score als in variatie aan begroeiingstypen in de sloot. Bedrijven op hogere zandgronden hebben een hogere ANNA-score voor kruidachtige en houtige natuur. De verschillen in typen begroeiing zijn minder duidelijk in verband te brengen met landschapstypen.

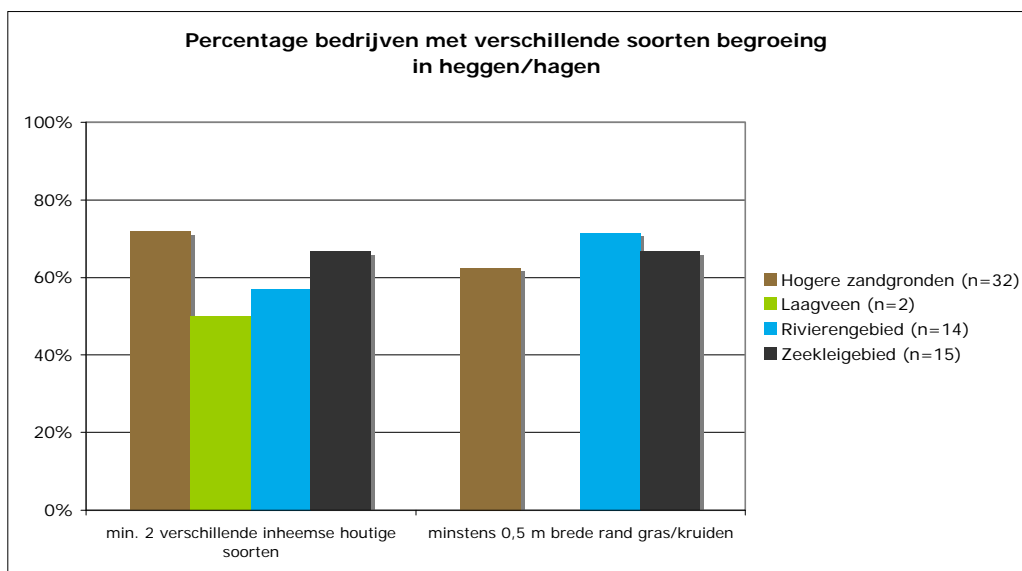
Figuur 4.12 ANNA-scores verschillende typen natuur en speciale maatregelen

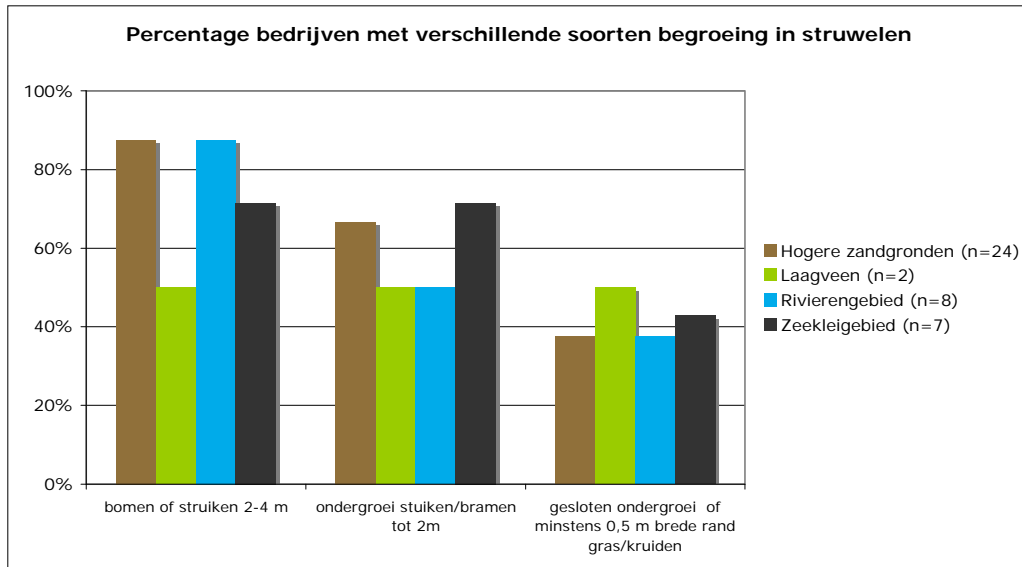
Figuur 4.13 Percentage bedrijven met verschillende soorten begroeiing in de sloot

Figuur 4.14 Percentage bedrijven met verschillende soorten begroeiing in houtwallen/ houtsingels

Figuur 4.15 Percentage bedrijven met verschillende soorten begroeiing in heggen/ hagen

Figuur 4.16 Percentage bedrijven met verschillende soorten begroeiing in struwelen

4.3 Conclusies over de ANNA-bedrijven

Inzet biologische bedrijven

- Ongeveer de helft van de ANNA-bedrijven voldoet aan de meest concrete norm, namelijk 5% lijnelementen. De overige bedrijven zitten daar iets, maar niet zo heel veel onder.
- Vrijwel alle ANNA-deelnemers voeren actief en natuurgericht beheer uit van hun lijnelementen. Gegevens ontbreken of dit een deel of alle aanwezige landschapselementen betreft. Gegevens over het verwijderen van geoogst organisch materiaal uit lijnelementen en opnemen in de kringloop ontbreken.
- Ca. 60% van de ANNA-bedrijven is actief bezig met weidevogelbescherming. Het is aannemelijk dat de meeste bedrijven waar weidevogels voorkomen hieraan meedoen; de kans is groot dat op vele van de resterende 40% van bedrijven geen weidevogels voorkomen. Een veel kleiner aandeel neemt extra maatregelen zoals mozaïekbeheer en uitgestelde maaidatum. In het laagveenlandschap neemt vrijwel ieder bedrijf maatregelen voor weidevogels. Gegevens over andere vogels op bijv. akkers ontbreken.
- Gegevens over vruchtwisseling ontbreken in ANNA; de natuur- en landschapnorm biedt geen concrete handvatten om dit te kunnen toetsen.
- Gegevens over erfinrichting zijn in ANNA vervlochten met gegevens van de rest van het bedrijf, en daardoor niet te gebruiken om de natuur- en landschapnorm te toetsen.
- De mate van streek eigenheid (normen 1 en 6) is niet goed te toetsen met de ANNA-gegevens, maar de verschillen in aanwezige landschapselementen per landschapstype geven wel aan dat de keuze van landschapselementen streekgebonden is.

Met de ANNA-gegevens is een beter onderbouwde uitwerking te maken van welke elementen biologische bedrijven hebben en welke beheerskosten hiermee gepaard gaan.

Onderscheid in landschapstypen

Er treden verschillen tussen landschapstypen op in de resultaten van ANNA, maar deze verschillen zijn relatief klein. Voor een deel komt dit doordat in natte veeteeltgebieden de erven veel extra variatie met zich meebrengen, bijvoorbeeld in de daar aanwezige houtige beplantingen. Dit zou duidelijker worden als erf en overige bedrijfsdelen gescheiden in beeld worden gebracht. Verschillen in aard van lijnelementen vergt meer gedetailleerde informatie van aanwezige soorten dieren en planten.

Kwaliteit

De verschillen tussen individuele bedrijven zijn groot, en ook groter dan puur op basis van het percentage aanwezige lijnelementen zou worden geconcludeerd. Dit geeft aan dat er kansen zijn om met extra maatregelen, binnen al aanwezige elementen en tegen wellicht lage kosten, meer gevarieerde begroeiing te creëren met waarschijnlijk een hogere natuurwaarde.

5 Discussie over monitoring: waarom, wat en hoe

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op welke gegevens nog ontbreken over de inzet van biologische bedrijven ten aanzien van de Natuur- en landschapsnorm. De vraag of, en hoe gedetailleerd, we al die gegevens willen verzamelen, hangt af van de doelen waarvoor we de Natuur- en landschapsnorm willen inzetten. Tot slot wordt een aanzet gegeven voor vervolgstappen.

5.1 Breder beeld van de inzet door monitoring

De in 4.3 getrokken conclusies kennen een aantal beperkingen:

- De ANNA-bedrijven hebben zelf gekozen voor deelname aan het ANNA-project en zullen waarschijnlijk een meer dan gemiddelde interesse voor natuur hebben
- Bedrijven in Noord-Nederland en akkerbouwbedrijven zijn wat ondervertegenwoordigd.
- De gegevens zijn 4-5 jaar oud, sindsdien zijn veel bedrijven groter geworden en het natuurbeleid is wat gewijzigd; het effect hiervan op natuurinzet is echter onbekend.
- ANNA levert niet in alle aspecten van de Natuur- en landschapsnorm inzicht.

Om een completer beeld te verkrijgen van de inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap zijn de volgende stappen zinvol:

- a. inventarisatie van aspecten van de Natuur- en landschapsnorm op ANNA-bedrijven die nog niet zijn belicht (normen 2, 3, 4, 6)
- b. check op de ANNA-bedrijven welke veranderingen sinds 2004 zijn opgetreden (met name wat betreft bedrijfs grootte en % lijnelementen; eventueel ook beheersmaatregelen)
- c. monitoring van bedrijven in andere regio's/sectoren (Noord-Nederland / akkerbouw)
- d. monitoring van niet-ANNA-bedrijven (en dan a-select)

Uit efficiëntieoverwegingen is het wenselijk een of meerdere stappen te combineren. Voor stappen a en b is dit goed mogelijk. Om deelnemers te motiveren verdient het aanbeveling de bedrijven langs te gaan met een zoveel mogelijk ingevulde vragenlijst en aanvullingen/wijzigingen te bespreken. Een bezoek kan meerwaarde voor boer en onderzoek hebben door ook door te vragen op wat men van de Natuur- en landschapsnorm vindt.

Stappen c en d vergen een afzonderlijke aanpak waarvoor onderzoek in een representatieve steekproef wenselijk is. Als een meer kwalitatief beeld volstaat, zijn ze samen te voegen. Stap d zou met een selectie van bedrijven moeten worden uitgevoerd die kan worden vergeleken met een selectie van ANNA-bedrijven, bijvoorbeeld in één provincie. Voor stap c zijn juist bedrijven nodig die zo weinig mogelijk gelijkens vertonen met de ANNA-bedrijven.

Hieraan voorafgaand staat echter de vraag:

- welke doel heeft de Natuur- en landschapsnorm?
- wat willen we precies van deze bedrijven?
- hoe concreet en hoe gedetailleerd moet de Natuur- en landschapsnorm zijn?

5.2 Wat willen we met de Natuur- en landschapsnorm?

Met de spiegeling van ANNA-gegevens aan de Natuur- en landschapsnorm komen niet alleen de beperkingen van ANNA aan het licht, maar ook die van de Natuur- en landschapsnorm. De norm voldoet nog bij lange na niet aan de daarbij geformuleerde voorwaarden: eenvoudig, helder en strak zijn moeilijk verenigbaar.

Duidelijk is geworden dat een aantal onderdelen van de norm nog niet toetsbaar zijn. De vraag is of deze onderdelen concreter moeten worden uitgewerkt, dan wel als norm moeten worden losgelaten en als intentie in een bedrijfsnatuurplan moeten worden uitgewerkt. Dit moet afgewogen tegen:

- hoe effectief de norm voor natuur is (leidt de norm tot onderscheid met bedrijven die niet met de norm werken, en levert de norm (meer) natuur- en landschapswaarde op?);
- de ambitie: is het voldoende om de huidige inzet in beeld te brengen, of willen we de sector stimuleren tot grotere inspanning op sommige punten?
- hoe efficiënt het is om advies, begeleiding en monitoring op deze aspecten te richten;
- het doel van de norm:
- imago verbeteren in de vermarkting;
- een concrete groene dienst ontwikkelen, landelijk dan wel regionaal;
- een globale vergoeding voor biologische landbouw uit bijvoorbeeld EU-gelden verkrijgen. Dit laatste stelt waarschijnlijk minder hoge eisen.

De discussie over de herziening van het landbouwbeleid is nog in volle gang. De zogenaamde ‘houtschoolschets’ van het ministerie van LNV geeft eerste aanknopingspunten dat vanuit EU – via het te herziene subsidiestelsel vanaf 2013 - financiering van groene diensten mogelijk wordt. Dat zou bijvoorbeeld kunnen in overgangsgebieden naar de EHS, inclusief de daarbinnen liggende Natura 2000-gebieden, en de wereldmarktgerichte productielandbouw. Biologische bedrijven die voldoen aan een Natuur- en landschapsnorm kunnen juist hier een goede rol spelen. De biologische sector moet in overleg met overheden verder richting geven aan de doelen van de Natuur- en landschapsnorm. Dit onderzoek beperkt zich tot de meer technische implicaties van de uitwerking.

Voordeel van concreter uitwerken:

- het wordt helder hoe een bedrijf aan de Natuur- en landschapsnorm kan voldoen;
- het wordt helder welke inzet (arbeid, kosten) daarvoor nodig zijn, welke vergoeding daar voor rechtvaardig is.

Nadeel van concreter uitwerken:

- noch boer noch natuur heeft baat bij algemeen bindende voorschriften over wat wel en niet mag in natuur- en landschapselementen (men moet overal maaien, alle hout moet verwijderd, etc.);
- voorschriften die inhouden dat bepaalde maatregelen voor een deel van het bedrijf moeten worden uitgevoerd, vergen een zeer gedetailleerde boekhouding/monitoring (75% van slootkant maaien, 75% van biomassa verwijderen, binnen 3 weken etc.) (NB in het rapport “Biologische bedrijven als ark van Noach” werd ANNA als te complex gekenmerkt, maar ANNA levert nog lang geen compleet beeld van in hoeverre wordt voldaan aan de Natuur- en landschapnorm);
- veelal is maatwerk nodig, op schaal van landschapstype of nog kleiner.

De 6 deelnormen zijn ruwweg in drie categorieën in te delen:

- deelnormen 1 en 6 (5% lijnelementen en 40% van erf groen) zijn redelijk goed concreet te maken;
- aan deelnormen 2 en 5 (ruime vruchtwisseling en weidevogelbeheer) voldoen biologische bedrijven globaal wel, en het lijkt niet erg zinvol daar nadruk op te leggen en energie in te steken. Met weidevogelbeheer (norm 5) kunnen biologische bedrijven zich moeilijk onderscheiden. De vruchtwisseling (norm 2) is moeilijk in harde criteria vast te leggen, maar is, met uitzondering van pure rundveebedrijven, wel onderscheidend ten opzichte van gangbare landbouw;
- met deelnormen 3 en 4 (beheer van lijnelementen en verwerken van maaisel en snoeimateriaal) kunnen de bedrijven hun inzet vermoedelijk wel verbeteren (vooral norm 4) en hiervan is wel effect te verwachten. Ze lenen zich echter slecht voor detailvoorschriften.

Toelichting hoe deze normen nader kunnen worden uitgewerkt:

- Normen 1 en 6: concreter uitwerken
  - Nadere uitwerking wat betreft oppervlakte is nodig (wat telt wel en wat telt niet mee).
  - Geef bij normen 1 en 6 adviezen mee voor het streekeigen karakter, bijvoorbeeld via keuzelijstjes van streekeigen elementen per landschapstype.
- Normen 2 en 5: globaal beschrijven of laten vervallen
  - Aan norm 2 voldoen biologische bedrijven globaal in de trant van ‘meer variatie dan gangbaar’, echter het is moeilijk dit in harde normen vast te leggen: welke graslanden moeten wel en niet meedoen in een vruchtwisseling, wanneer worden percelen vrijgesteld van bepaalde gewassen vanwege bodemgesteldheid. Natuur profiteert niet per definitie van een consequent maximale vruchtwisseling. Een optie is een lijst van gewassen te maken en vragen welke gewassen aanwezig zijn (bijv. meer dan 1%, meer dan 25% van oppervlakte).
  - Norm 5 is moeilijk op te leggen. Deze moet verder gaan dan alleen nestbescherming (waartoe inmiddels elke boer min of meer verplicht is); uitstel van maaidatum is echter ingrijpend voor de bedrijfsvoering en alleen zinvol voor die bedrijven waar weidevogels voorkomen. De lasten kunnen tussen bedrijven dus sterk verschillen, en beter worden gedekt door specifieke

weidevogelvergoedingen. Wel kan als extra maatregel aan veehouders worden gevraagd rond nesten 100 m² gras bij maaien uit te sparen, en bij het voorkomen van weidevogelkuikens vluchtheuvels van 1000 m² te realiseren. Dan rest nog de vraag hoe akkervogels te beschermen tegen mechanische onkruidbestrijding (ecological trap: de biologische akker is een aantrekkelijke biotoop, maar de nesten of uitgekomen jongen komen om bij onkruidbestrijding. (bijv. kievit, veldleeuwerik, zie publicaties Kragten).

- Normen 3 en 4: opnemen in beheersplan per bedrijf of sectorbreed stimuleringsplan
  - Normen 3 en 4 (beheer van lijnelementen en verwerken van maaisel en snoeimateriaal) lenen zich niet voor detailvoorschriften: dat is beperkt efficiënt en effectief (zie 4.1 onder punten 3 en 4). Het is beter als een bedrijf een beheersplan (in plaats van of als onderdeel van een bedrijfsnatuurplan) maakt en daarin uitwerkt hoe hij aan deze voorwaarden kan voldoen. Alternatief is een demo- en communicatieproject rond deze thema's op te zetten.

5.3 Vervolgstappen

De vervolgstappen moeten bijdragen aan:

- de concrete uitwerking van de Natuur- en landschapsnorm;
- het duidelijk maken naar bedrijven welke inzet wordt gevraagd;
- het duidelijk maken naar beleid welke inzet en resultaten (?) worden geleverd;
- het draagvlak en enthousiasme van de praktijk.

Dit geldt voor alle op de natuurnorm gerichte onderzoeksprojecten.

Volgende stappen in 2009

1. Bepalen voor welk doel de Natuur- en landschapsnorm verder moet worden ontwikkeld → hierin kunnen onderzoekers adviseren, de sector moet samen met overheden kiezen.
2. Bepalen welke deelnormen verder in beeld gebracht moeten worden (voorstel: 1 en 6 concretiseren, 2 en 5 schrappen, 3 en 4 globaal stimuleren) → keuze is mede afhankelijk van stap 1, te maken in/met de sector.
3. Peilen van de belangstelling van regionale overheden en agrarische groepen voor een of meer van deze aspecten.
4. Nader uitwerken van inventarisatie, norm en invulformulier/ checklist per deelnorm (keuze maken uit punten a, b, c of d in 5.1, of combinaties daarvan). Om draagvlak te creëren verdient het aanbeveling om inventariserend werk te combineren met advies en begeleiding.

En op termijn:

5. Invulformulier/checklist verder uitwerken voor monitoring, zo mogelijk als internetapplicatie.
6. Demo- en voorlichtingsproject voor een betere verwerking van maaisel en snoeimateriaal.
7. Demo- en voorlichtingsproject voor zelfverbetering.

Literatuur

ANNA, de Agrarische NatuurNorm Analyse. Platform Biologica, 2002.

De verrassende natuur van biologische bedrijven, 2004. Brochure van Biologica, CLM en KNHM.

Kragten S., G.R. de Snoo, 2008. Field-breeding birds on organic and conventional arable farms in the Netherlands. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 126 (2008) 270–274.

Kragten S., K.B. Trimbos, G.R. de Snoo, 2008. Breeding skylarks (*Alauda arvensis*) on organic and conventional arable farms in The Netherlands. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 126 (2008) 163–167.

Stortelder, A.H.F., J.L.M. Bruinsma, C.J.M. Hendriks, H. Korevaar, F. Smeding & S. Willems. 2008. Biologische bedrijven als ark van Noach. Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer. Alterra, Alterra-rapport 1711.

Volg de groene route - Hoe biologische bedrijven samenwerken met de natuur, 2005. Brochure van Biologica en CLM.

